

- ⁵⁵ Населення і трудові ресурси села. – С.52.
⁵⁶ Живора С. Вказ. праця. – С.43.
⁵⁷ Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. – 1996 . – 11 жовтня.
⁵⁸ Стан здоров'я населення: Статистичний бюлетень. – К., 2001. – С.56–57.
⁵⁹ Населення і трудові ресурси села. – С.54.
⁶⁰ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – Т.2. – С.78.
⁶¹ Населення і трудові ресурси села. – С.55.
⁶² Там само. – С.87.
⁶³ Там само. – С.100–101.
⁶⁴ Там само. – С.101.
⁶⁵ Там само. – С.102.
⁶⁶ Там само. – С.103; Кириленко І.Г., Бойко М.Ф. Кадрове забезпечення АПК – важлива складова аграрних реформ // Економіка АПК. – 2004. – №11. – С.12; Ринок праці України у 2003 році. – К., 2004. – С.197.
⁶⁷ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – С.97; Ринок праці України у 2003 році. – С.200.
⁶⁸ Там само.
⁶⁹ Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее Украины: четыре года пути. – К., 1995. – С.190.

The author examines general tendencies of social and economical changes in Ukrainian village after declaration of state independence basing on documents and materials used for scientific means for the first time. The article shows effectiveness of agricultural policy, state protectionism of farming particularly in the spheres of such key elements as property, investment and financial, material and technical support of village needs in the light of modern conceptual approaches to the study of historical events and phenomena. The author considers the processes in social environment of village workers basing on analysis of political, legal, social and economical factors.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т.Ф.Литвинова*

«ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ ГАЗЕТА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ 30–50-х рр. ХІХ ст.

Стаття присвячена огляду матеріалів українського дворянства, уміщених в одному з центральних спеціальних економічних видань Російської імперії, а також виявленню їх інформативних можливостей для дослідження проблем соціальної, економічної та інтелектуальної історії України.

Зараз, мабуть, мало у кого виникнуть сумніви, що дізнатися про громадську думку з приводу того чи іншого соціально-економічного питання можна, гортаючи періодичні видання і, у першу чергу, спеціалізовані газети. Вочевидь, це може стосуватися не лише сьогодення. Однак дослідники історії суспільної думки не надто часто зверталися до таких джерел, або ж відводили їм другорядну роль. До того ж, у центр уваги фахівців зазвичай потрапляли переважно історико-літературні видання, які фактично приховано чи явно декларували своє громадсько-політичне спрямування. Традиція ця не нова і сягає ще ХІХ – початку

* Литвинова Тетяна Федорівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

XX ст., коли все «мыслящее и стремящееся к умственному и нравственному развитию»¹ відшукувалося крізь окуляри визвольного руху і пов'язаної з ним ідейної боротьби. Зрозуміло, що економічна складова суспільної думки тут не враховувалася, а відповідно їй періодика, яка відбивала інтелектуальні результати напруги на господарській ниві. Це підтверджує й «історіографічна довідка» М.О.Троїцького відносно стану дослідження російської історії другої чверті XIX ст.² Сам же історик, характеризуючи ідейну боротьбу 30–40-х рр. XIX ст., фактично наслідуючи попередників і звертаючись до основних суспільно-політичних течій, також називав тільки ті періодичні видання, які увібрали в себе, за висловом О.Герцена, «всё умственное движение страны» – «Сын отечества», «Москвитянин», «Московский телеграф», «Телескоп» та інші. Показовою у цьому плані є також досить солідна енциклопедія «Общественная мысль России XVIII – начала XX века», в якій одна з виділених укладачами груп статей представляє саме «периодические издания, служившие на разных этапах истории страны выразителями взглядов и настроений определённых социальных сил»³. Але не варто шукати тут відомості про журнали та газети, які, можливо, й не були таким «рупором политических убеждений и принципов»⁴, як, скажімо, «Современник», «Отечественные записки», «Русский вестник», хоча ставили перед собою не менш важливі для суспільства завдання. Зокрема, ідеться про економічні періодичні видання, які почали з'являтися у Росії ще наприкінці XVIII ст. і, на нашу думку, на певних етапах відігравали досить помітну роль у формуванні російського суспільства («общества»).

Розвідок, спеціально присвячених економічним виданням першої половини XIX ст., зовсім небагато⁵, хоча інтерес до подібної літератури в суспільстві зростає у той час досить стрімко. Якщо з 1714 р. по 1805 р. у Росії книг і статей з економічних питань вийшло 271, то лише з 1806 р. по 1830 р. уже 399. Тільки за перші двадцять п'ять років XIX ст. з'явилося 18 нових журналів і газет⁶, видавці яких ставили собі за мету сприяти розвитку різних галузей господарства і в першу чергу землеробства, яке і урядом, і суспільством вважалося провідним в економіці. Освічена російська публіка, й у першу чергу дворянство, була не тільки споживачем цієї друкованої продукції, а й активно бралася за перо задля поширення власних економічних поглядів та господарського досвіду. Ще П.Б.Струве звернув увагу на «прогрессивное агрономическое движение, захватившее русский помещичий класс и вширь, и вглубь». Воно виникло у зв'язку з поступовим перетворенням дворянина на сільськогосподарського підприємця, який прагнув отримувати найвищі грошові прибутки. Водночас це супроводжувалося широким розвитком російської агрономічної та сільськогосподарської економії і появою значної кількості «экономопреобразователей»⁷. Саме вони в першу чергу включалися в обговорення своїх господарських проблем на сторінках газет, журналів, «Записок», «Трудов» і т. п.

Серед газет, мало помічених дослідниками, вважаю за необхідне повернути увагу до такого видання як «Земледельческая газета» (далі «ЗГ» – *Т.Л.*), яка навіть в історико-економічній літературі належно не представлена. Часто її тільки згадували, або ж подавали короткі відомості, оцінюючи це офіційне урядове видання як «ярко выраженный орган крепостников»⁸. Щоправда, сучасний російський історик аграрних традицій та новацій С.А.Козлов досить широко використав уміщені в цьому виданні матеріали, але, на відміну від, скажімо, «Земледельческого журнала», органу Московського товариства сільського господарства, який почав друкуватися в 1824 р., не подав більш-менш цілісної характеристики спрямування та змісту «ЗГ»⁹. Зрозуміло, С.А.Козлов, виходячи з власних завдань, не торкався достатньо широко представлених у «ЗГ» «українських» матеріалів. Але я практично не знайшла на них посилань і у вітчизняних дослідженнях, навіть таких, які спеціально присвячені історії української еко-

номіки першої половини XIX ст.¹⁰ Приємний виняток становить хіба що стаття М.Бачинського, опублікована ще в 1928 р. Аналізуючи погляди «економістів» степової України 30–40-х рр. XIX ст., переважно дворян-поміщиків – М.Жир'якова, Г.Раковича, М.Герсеванова, історик спирався на публікації ряду видань того часу, у тому числі й на «ЗГ»¹¹.

Відразу ж зауважу, що «ЗГ», яка з 1834 р. виходила протягом декількох десятиліть і насичена матеріалами, що дозволяють вивчати різні галузі історії, цілком заслуговує всебічного вивчення, що може далеко виходити за рамки невеликої статті. У даному ж разі хотілося б лише розкрити джерельний потенціал газети під кутом зору включення дворянства українських регіонів, переважно Лівобережжя та Півдня, в обговорення важливих суспільно-економічних проблем реформеного часу. Але перед цим варто зробити одне невеличке зауваження.

Вітчизняні історики суспільної думки, навіть ті, хто сповідує персоналогічний підхід до дисципліни, традиційно зупиняються лише на «вершинах», тобто на видатних особах, для яких процес мислення, інтелектуальна праця стали майже професією, сенсом життя. І справа тут, гадаю, не тільки в методологічних принципах, а й часто у стереотипному сприйнятті вже, так би мовити, уведених в обіг майже побронзовілих образів «відомих діячів», а також у небажанні залучення відповідних джерел для створення більш широкої панорами суспільної думки того чи іншого часу, у відсутності відповідних проблемно-джерелознавчих студій. Звернення до одних і тих самих персоналій та текстів, які в більшості відомі з кінця XIX – до початку XX ст., не дає можливості розширити уявлення навіть про самих героїв. Тому залишаються все ще невідомими економічні погляди Г.А.Полетики, економічні твори В.Я.Ломиковського. І.І.Гулак навіть фахівцями сприймається лише як батько відомого кириломефодіївця, М.А.Маркевич тільки як історик, попри те, що соціально-економічних творів написав, мабуть, не менше, ніж історичних, оскільки активно переймався господарськими справами. У такий спосіб, зокрема, відносно першої половини XIX ст., «за кадром» також залишився цілий шерег «неінтелектуалів», але мислячих, освічених представників дворянства, голос яких звучав на сторінках періодики, відгукуючись на важливі проблеми часу. Вважаю, що «пошук» таких людей і, відповідно, джерел може значно збагатити простір вітчизняної історії до реформеної доби¹².

Саме з метою почути цей голос звичайного середнього дворянина, небайдужого до своєї поміщицької справи, дещо обізнаного з російськими та зарубіжними новаціями, такого, який прагнув не лише як читач скористатися чужими порадами задля більш успішного господарювання, а й представити свій досвід, і було проведено поаркушний перегляд «ЗГ», так необхідний ще й через відсутність відповідних покажчиків*. Картина виявилася досить несподіваною, адже при цьому навіть у дослідника, який не один рік займався вивченням першої половини XIX ст. змінювався та уточнювався не тільки історіографічний образ дворянства, а й образ періоду в цілому (готова до закидів: «Значить погано займалася!»).

Виникнення «ЗГ», яка регулярно виходила декілька разів на місяць, припало на період, коли чітко виявилися тенденції зацікавленого ставлення до економічних проблем поміщицького господарства та намагання поєднати багатівіковий досвід народної агрокультури з передовими досягненнями науки та техніки. Причому, після досить важких голодних 1833 та 1834 рр. питання про народне продовольство та підвищення продуктивності землеробської праці стає

* Користуючись нагодою, вважаю за потрібне висловити щире подяку завідувачу кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету О.І.Журбі за допомогу в пошуку та відборі матеріалів.

надзвичайно актуальним. У 1833 р. за ініціативи Вільного економічного товариства (далі ВЕТ – *Т.Л.*) було створено Комітет з удосконалення землеробства в Росії¹³. Це ж завдання постало й перед новим періодичним виданням. Ґрунт для активного «взаимного сообщения» між читачами та «ЗГ» був уже достатньо підготовлений. Ще з початку XIX ст. уряд увів викладання в університетах, ліцеях та гімназіях політичної економії, фінансів, статистики задля належної підготовки дворянства до державних справ. Активно працювали різноманітні товариства природничого та економічного спрямування, у тому числі й Товариство сільського господарства Південної Росії, які своїми виданнями стимулювали формування суспільної думки в господарській царині¹⁴. Тому перший та багаторічний редактор «ЗГ», професор Петербурзького університету С.М.Усов, міг розраховувати на значну підтримку освіченої публіки. У вступній статті до першого номера «ЗГ» він, звертаючись до потенційних читачів та авторів і пояснюючи мету та програму видання, не сумнівався, що «всякой благомыслящий сельский хозяин, всякой доброжелатель России, пожелает содействовать в сем общепольном деле»¹⁵.

Сама назва газети засвідчує її головну тематичну направленість. Та й у редакційному вступі спеціально зверталася увага на особливе значення землеробства не тільки для економіки: «Земледелие есть основание и источник образованности, благородства и богатства народов»¹⁶. І, зрозуміло, перше місце на шпальтах газети віддавалося саме цій провідній для Росії того часу галузі господарства. Але, навіть у п'яти пунктах редакційної «програми» ставилося значно ширше коло питань сільської економії. А вміщені на сторінках «ЗГ» матеріали наочню засвідчують, як за декілька десятиліть урізноманітнілася тематика.

Певна еволюція цього органу була відзначена в радянській історіографії. Щоправда не можна повністю погодитися з її характеристикою, до того ще й суперечливою. Зокрема, автори «Истории русской общественной мысли» зміну курсу «ЗГ» у 40-х рр. XIX ст. пояснювали поглибленням кризи кріпосницької системи, коли редакція змушена була від агротехнічної проблематики, пропаганди різних прийомів раціоналізації поміщицьких господарств перейти до обговорення питань експлуатації кріпосних селян, використання праці тяглових, визначення розмірів повинностей, способів покращення управління маєтностями¹⁷. Задачі організації фабрик та заводів у поміщицьких економіях, які ставила редакція, також нібито були пов'язані тільки з турботами максимально ефективного використання праці панщинних селян і дворових.

М.К.Каратаєв пов'язував переорієнтацію «ЗГ» із приходом на посаду її редактора О.П.Заблоцького-Десятовського, а також із реакцією, яка почалася в Росії після 1848 р. і вважав, що в тематиці провідними стали проблеми раціоналізації поміщицьких маєтків за рахунок введення більш прибуткових галузей та нових методів господарювання¹⁸. Хоча виявлення тематичних зміни «ЗГ» й не було моїм безпосереднім завданням, на відміну від з'ясування пасивної або активної участі дворянства Малоросії та Новоросії у співпраці із цим виданням, слід сказати, що і в 30-і та й у наступні два десятиліття редакторами вміщувалися як агрономічні матеріали, так і такі, що піднімали так зване «селянське питання».

«ЗГ» розповсюджувалася в усіх повітах усіх губерній та областей Росії. Предводителі дворянства, волосні правління отримували її за спеціальним розпорядженням. Газета направлялася також за кордон, зокрема, у Німеччину, Англію, і «в тамошних» виданнях із неї передруковували статті. Наскільки популярною була «ЗГ» в українських губерніях можна зрозуміти зі щорічних редакційних повідомлень про кількість передплатників та найбільш активних авторів. Слід сказати, що деякі українські губернії лідирували за кількістю передплатників. Наприклад, у 1836 р., із названих редакцією дев'яти губерній, що отримали більше ста примірників «ЗГ», після Санкт-Петербурзької (375 при-

мірників), Новгородської (247), Московської (210), слідували Волинська (187), Полтавська (170), Чернігівська (124) губернії¹⁹. У 1839 р. четверте місце, слідом за Петербурзькою (366), Московською (265) та В'ятською (192), зайняли Полтавська (171 передплатник), Харківська (140), Чернігівська (115), Катеринославська (101)²⁰. У 1850 р. серед шістнадцяти губерній названі після Петербурзької (319) та Московської (261) слідувала Полтавська губернія, куди направилося 183 «ЗГ». Більше ста примірників також отримали в Чернігівській (131), Катеринославській (113) та Харківській (102) губерніях²¹. Інших українських губерній за всі наведені тут роки не названо. Щоправда, значні цифри передплати, порівняно з іншими губерніями, у наших регіонах не повинні вводити в оману відносно масовості захоплення «ЗГ». Наприклад, чернігівський дворянин М.Гамалія²², один із найбільш активних українських авторів, із жалем відзначав, що в його Мглинському повіті, попри велику кількість поміщиків та сільських господарів, передплачувалося всього три примірники «ЗГ»²³. Але тут варто врахувати, що Чернігівська губернія стояла на одному з перших місць в імперії за кількістю дрібнопомісних дворян, неспроможних не те, щоб передплачувати газету, а часто і просто зводити кінці з кінцями. Водночас, судячи з листування дворянства, у той час досить поширеною була практика обміну різними виданнями, інформацією між родичами, сусідами-поміщиками.

Звичайно, у даному разі не проводилося спеціальне порівняльне дослідження, але ж цікаво, що інколи інтерес до місцевої періодики міг бути не таким значним, як до «ЗГ» та й узагалі до економічної періодики. Зокрема, за даними звітів катеринославського губернатора «Екатеринославские губернские ведомости» у 1864 р. мали всього 61 передплатника, а 1865 р. їх кількість збільшилася до 82. При тому основна частина тиражу газети потрапляла у присутні місця²⁴. А «Экономический указатель», перше число якого з'явилося тільки 1857 р., відразу ж отримав досить значну кількість бажаючих його читати в українських губерніях. Якщо не враховувати столиці (у північну надходило 1000 примірників цього видання, у Москву – 119), то в українських губерніях передплатники були значно активнішими. Наприклад, у Московській губернії «Экономический указатель» передплачували 37 осіб, Петербурзькій – 11, Владимирській – 44, Іркутській – 28, Воронежській – 27, Ліфляндії – 5, Київській – 31, Полтавській – 40, Чернігівській – 33, Харківській – 37, Херсонській – 66, Катеринославській – 25, Таврійській – 21²⁵.

Як сприймалася «ЗГ» і наскільки вона була потрібною для дворян-поміщиків українських регіонів у часи економічних змін 30–50-х рр. XIX ст. можна уявити із зауважень, що зустрічаються у статтях та листах до редакції. Газету називали «благодетельницей нашей»²⁶, «благодетельнейшей посредницей между сельскими хозяевами»²⁷, «благодетельной нашей посредницей»²⁸, «наша общая приемница всех опытов по земледелию и лесоводству»²⁹. Для господарів-початківців «ЗГ» часто була справжньою «доброю наставницею». Такі «зізнання» поміщиків зустрічаються нерідко. Наприклад, Я.Я.Барсуков, який мав маєтки в Полтавській та Катеринославській губерніях, поєднуючи військову службу з «домостроительством» і намагаючись бути успішним, «много полезного ... узнал из наставлений, помещенных в Земледельческой газете»³⁰. Навіть досвідчені хазяї потребували обміну думками, інформацією, різними новаціями і тому не могли не ставитися до газети з певним пієтетом. М.Гамалія неодноразово зазначав, що «Земледельческая газета приносит ту несомненную пользу каждому, что она сообщает наблюдения, опыты, действия сделанные в одном месте, повсеместно». І далі: «Как часто мы видим весьма много полезных применений в сельском хозяйстве в одном месте, но которых, к сожалению, не замечаем в другом. Тут может помочь горю решительно одна Земледельческая газета. Она немедленно и повсеместно разнесет полезный опыт, по-

лезное применение в деле сельского хозяйства. Как должны мы быть благодарны этому полезному изданию»³¹.

Та, як уже зазначалося, дворянство Лівобережжя та Південної України «ЗГ» не тільки читало та користувалося її порадами, а й надсилало свої різноманітні матеріали, які інколи знаходили широкий відгук. Тим більше, що подані статті зазвичай достатньо оперативно публікувалися. Наприклад, В.Г.Полетика 8 жовтня 1836 р. направив до «ЗГ» лист із проханням його опублікувати, що й було зроблено, враховуючи важливість проблеми розмежування посмужних маєтків, у номері за 27 листопада³²; К.Попенченко свою статтю підписав 8 квітня 1843 р., а опублікована вона була 25 травня того ж року³³. Особливо швидко друкувалися статті-відповіді. Так, 15 червня 1843 р. було надруковано критичну статтю С.Піроцького на адресу Д.Кандиби, а вже 6 серпня «ЗГ» умістила розлогий пояснення останнього³⁴. Це надавало можливості для жвавого обговорення різних проблем, для дискусій, для швидкого отримання необхідних рекомендацій, порад.

Редакція газети, керуючись традиціями того часу, вдавалася також до передруку цікавих та актуальних матеріалів з інших як центральних, так і місцевих видань, не лише насичуючи зміст власного дітища, а й підтримуючи в такий спосіб своєрідний зв'язок із регіонами. Серед видань-донорів «ЗГ» часто фігурували «Журнал Министерства государственных имуществ» (далі «ЖМГИ» – *Т.Л.*), «Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России» (далі «ЗИОСХЮР» – *Т.Л.*), «Черниговские губернские ведомости», «Одесский вестник», які у свою чергу передруковували статті «ЗГ». Інколи, запозичуючи інформацію, редакція «ЗГ» давала їм певні характеристики. Наприклад, у примітці до публікації «извлечения» із досить розлогих «Статистических заметок о сельском хозяйстве в Таврической губернии» М.Б.Герсеванова, представлених наприкінці 1848 – на початку 1849 рр. у «ЗИОСХЮР», не тільки вказувалося перше видання статті, а й кваліфікувалася вона як «прекрасная»³⁵. «Хозяйственные замечания о Херсонской губернии» М.М.Кир'якова, запозичені «ЗГ» у 1836 р. із «Земледельческой статистики Херсонской губернии» супроводжувалися редакційною заохочувальною ремаркою відносно необхідності таких оглядів по інших губерніях³⁶.

За задумом першого редактора, потенційні автори повинні були звернути увагу на ряд головних «предметів» задля сприяння «усовершенствования земледелия» і в першу чергу на особливості місцевих умов господарювання, причини, які ускладнюють успіхи, на результати успішних та неуспішних дослідів, на суміжні із землеробством види діяльності, у тому числі й у зимову пору, та на будь-які практичні відомості, що стосуються сільського побуту в цілому. Отже, цією «програмою» визначався досить широкий тематичний спектр, який дописувачі з наших регіонів заповнювали в значній мірі. Причому особливо активно співробітничали поміщики Полтавської та Чернігівської губерній, дещо менше з Херсонської, Катеринославської, інколи з Таврії. Достатньо часто доводилося зустрічати на сторінках «ЗГ» як уже добре знайомі з літератури прізвища – О.М.Маркович, В.Г.Полетика, Г.С.Тарновський, М.М.Кир'яков, К.П.Шабельський, М.Б.Герсеванов – так і мало відомі або ж зовсім невідомі імена. Водночас необхідно зауважити, що не всі автори підписували свої статті, позначали місце проживання, інколи навпаки, ховаючись за криптонімами, ідентифікували себе як поміщиків певної губернії або регіону – Малоросії, Новоросії. Це, зрозуміло, ускладнює виявлення та атрибуцію матеріалів, представлених вихідцями з українських регіонів.

Серед чернігівців найбільшою кількістю публікацій (більше одної) відзначилися П.Прокопович, С.Великдан, М.Гамалія, Д.Кандиба, К.Попенченко, О.Чернявський, О.Покорський-Жоравко. Писали в «ЗГ» і М.Карпеко, А.Кандиба, Кир'єнко.

Поміщики з Полтавщини не настільки постійно співробітничали «ЗГ», але дописувачів із цього краю також було немало – П.Сушков, А.Полетика, Кувшинський, Г.Тарновський, В.Полетика, А.Барсуков, Байбаков, К.Свірський, М.Білуха-Кохановський, П.Коневцов, Ф.Золотницький, С.Піроцький. Малоросію в цілому представляли С.Політковський, Г.Ракович, Ф.Сулима, Ф.Базінер, П.Лялін, Ф.Чижов.

Не дивлячись на те, що дворянство Новоросії мало можливість висловитися на сторінках «Одеського вестника», який багато уваги приділяв економічним питанням, «Записок» Товариства сільського господарства Південної Росії, «ЗГ» вони також не обходили своєю увагою. Із нею співробітничали М.Герсеванов, А.Гангеблов, М.Кир'яков, М.Мартинівський, В.Кореневський, М.Колачевський, І.Гулак, Ф.Грудзіно, І.Рачинський, Д.Струков.

Судячи з публікацій, більшість авторів мали неабиякий господарський досвід, самостійно управляли своїми маєтками. Постійні кореспонденти співробітничали не лише із «ЗГ», а й дописували зі знанням справи на економічні теми в інші видання, входили до різних товариств. Наприклад, членами Московського товариства сільського господарства були О.Покорський-Жоравко, П.Прокопович, Д.Кандиба. К.Попенченко, Вільного Економічного Товариства – О.Покорський-Жоравко, П.Прокопович, Д.Кандиба, членами-кореспондентами вченого комітету Міністерства державного майна – О.Покорський-Жоравко, П.Прокопович, П.Лялін, М.Кир'яков, Товариства сільського господарства Південної Росії – М.Герсеванов, М.Кир'яков, І.Гулак, Д.Струков, А.Гангеблов.

Крім того, О.І.Покорський-Жоравко був членом-кореспондентом Паризького політехнічного товариства, у 1842–1843 рр. редактором «Трудов» ВЕТ³⁷, дійсним членом московського Товариства дослідників природи, почесним «сореєвнвателем» Російського географічного товариства, членом-співробітником Комісії для опису губерній Київського навчального округу при Київському університеті, дійсним членом Комітету акліматизації тварин і рослин. Він публікувався в «Трудах» ВЕТ, «ЖМГИ», «Журнале сельського хазяйства и овцеводства», «Журнале общепользних сведений», «Сельском хозяйстве», «Русском вестнике»³⁸. Відомий теоретик та практик бджільництва, піонер цієї галузі в Росії, засновник спеціальної досить популярної школи П.І.Прокопович неодноразово отримував нагороди за «полезные труды» на цій ниві – орден Св. Володимира 4-го ступеня, золота медаль ВЕТ, срібна, потім золота медаль та фрауенгоферський мікроскоп від Московського товариства сільського господарства, діамантовий перстень від імператора³⁹. М.М.Кир'яков мав срібну медаль Товариства заохочення лісоводства, був членом Паризького Азійського, Молдаванського фізико-математичного, Московського любителів садівництва, Імператорського Московського випробувачів природи товариств⁴⁰. Це тільки деякі, так би мовити зовнішні, підтвердження суспільного та урядового визнання господарського досвіду цих дворян-поміщиків, їхні ж тексти дозволяють переконатися що воно було цілком заслуженим. Та перш, ніж звернутися до їх змісту, треба зробити невелике зауваження щодо мотивів писання. Гадаю, більшість авторів скоріш за все солідаризувалася б із чернігівським поміщиком О.Є.Чернявським, який, представляючи результати своїх винаходів у галузі цукроваріння, писав так: «Не желая ни привилегий, ни других каких-либо вознаграждений, буду очень доволен, если открытием моим кто-либо может воспользоваться с таким успехом, как я»⁴¹.

За жанровими ознаками серед надрукованих «ЗГ» «українських» матеріалів переважали різноманітні за змістом, обсягом, характером повідомлення, статті-дослідження економічного стану окремих господарств, губерній, регіонів, статті-запитання із проханням надати поради, статті-відгуки на прочитане у «ЗГ», статті-звіти по маєтках, інших підприємствах, статті-спостереження, статистичні та господарські замітки тощо. За обсягом це могли бути як невеличкі повідомлення, інколи без назви, про погоду, урожай зернових тощо, короткі запитан-

ня⁴², так і об'ємні статті, справжні монографії, як, наприклад, робота доброго знавця економіки краю П.Ляліна «Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии»⁴³.

У поле зору наших дворян потрапили практично всі галузі, що цікавили в той час господарів, – польове землеробство, садівництво та городництво, скотарство, винокуріння, шовківництво, бджільництво, цукрова промисловість, торгівля тощо. Деякі кореспонденти з Лівобережжя та Півдня України «спеціалізувалися» на окремих господарських напрямках, інші ж відзначилися жанровим та сюжетним різноманіттям. Наприклад, М.Гамалія надсилав численні господарські замітки, розповіді про вирощування коноплі, способи опалення приміщень для худоби, про погоду, якість виписаного ним насіння. М.Герсеванов ділився досвідом створення живих огорож, знищення ховрашків, подавав обширні статистичні відомості про господарство в Таврійській губернії⁴⁴.

Як це не дивно, землеробству та скотарству автори з українських регіонів спеціально приділили не так багато уваги, хоча відомості про ці провідні напрямки економіки включалися в матеріали різного характеру⁴⁵. Це ж саме можна сказати й відносно торгівлі. Але майже кожний огляд, звіт, повідомлення про становище в маєтку, губернії або краї, роздуми про причини господарського занепаду, особливо в Малоросії, не просто містили відомості, що стосувалися цієї галузі, а наполегливо проголошували необхідність розвитку торгівельної інфраструктури, як найважливішого засобу порятунку від зубожіння усіх верств суспільства.

Серед «галузевих» сюжетів, до яких найчастіше зверталися малоросійські господарі, безумовно лідирувало бджільництво, оскільки вони усвідомлювали, що «пчеловодство есть одна из доходнейших отраслей нашего хозяйства, и грех тому, кто в нашей удобнейшей для сего насекомого местности не заводится им»⁴⁶. Саме чернігівці і в першу чергу П.І.Прокопович, учитель заснованої ним школи С.Великдан, О.І.Покорський-Жоравко, за загальним визнанням спеціалістів, вивели в Росії цю галузь на високий теоретичний і практичний рівень⁴⁷. Вони активно популяризували її, публікуючись у різних виданнях, у тому числі й у «ЗГ». Тут уміщувалися результати багаторічної дослідницької праці, описи винайденої Прокоповичем нової моделі вулика, різноманітні практичні поради, звіти про діяльність спеціальної школи бджільництва⁴⁸, яку було засновано П.І.Прокоповичем у 1828 р. у власному маєтку с. Митченки Конотопського повіту з метою дати простим людям теоретичні знання для раціонального ведення справи, при цьому «не упуская из вида доброй нравственности»⁴⁹. Уже в одному з перших історичних оглядів розвитку цієї галузі, написаному за дорученням із департаменту міністерства держмайна О.І.Покорським-Жоравко⁵⁰, підкреслювалося, що саме цьому закладу «назначено было положить основание в России этой промышленности как искусства»⁵¹.

Усе ж відносно поширення досвіду цього бджоляра-просвітителя, вкляючись його заслугам, О.І.Покорський-Жоравко в 1841 р. писав, що, оскільки у школі навчалися переважно прості поселяни і проводилося воно в усній формі, у той час навіть «в околдке, окружающем месте пребывания г. Прокоповича, метод его не привился и нигде в России не перешёл в крестьянский быт в чистом виде» через «тесную рамку крестьянских нужд». Але саме завдяки школі відбулося «водворение искусственного ухода за пчелами у крестьян, в котором еще узнаются все светлые указания науки»⁵². Можливо, ці зауваження знавця справи та популяризатора методу П.Прокоповича за кордоном стали поштовхом до введення у навчання слухачів школи читання, письма, а також письмової фіксації уроків, про що сам метр повідомляв, відповідаючи на зауваження відносно цього закладу, зроблені секретарем ВЕТ О.С.Джунковським у 1846 р. на сторінках «Трудов» ВЕТ⁵³.

У «ЗГ» було вміщено цілий ряд матеріалів, які не тільки підтверджують зацікавленість поміщиків різних губерній Росії, у тому числі й українських, методом П.Прокоповича, а й подають досить схвальні відгуки щодо нього та щирі подяки винахіднику. Новачок із Курської губернії, який просто скромно назвав себе «любитель пчеловодства», ще один курський поміщик, згодом предводитель дворянства Катеринославської губернії, чернігівський губернатор, К.П.Шабельський, єлецький поміщик А.Беклемішев, тираспольський Д.Требінський, ярославський дворянин І.Сабанєєв та інші шукали підтримки у П.Прокоповича у разі виникнення труднощів, звітували про досягнення, направляли учнів до його школи, причому інколи через посередництво «ЗГ», вступали в обговорення проблем галузі⁵⁴. Узагалі ж варто наголосити, що в 40-і рр. XIX ст. на сторінках «ЗГ» містилося досить багато матеріалів про бджільництво, причому практично в усіх П.Прокопович та його школа згадувалися в якості еталону. Навіть тільки названі реакції у «ЗГ» є красномовним підтвердженням його значення для промислового становлення галузі. Якщо ж врахувати, що резонанс був значно сильнішим (П.Прокопович публікувався також у «Земледельческом журнале», «Трудах» ВЕТ, «ЗИОСХЮР», «Журнале Министерства государственных имуществ» та ін.), – школу, новий метод, різні пристрої та винаходи для бджільництва, зроблені цим чернігівським поміщиком, згадували не тільки інші російські видання, а й цілий ряд зарубіжних, – стає зрозумілою необхідність не просто згадки, а більш глибокого вивчення цієї персоналії та широкого включення у господарську історію України.

Після смерті П.І.Прокоповича 22 березня 1850 р., на яку відгукнувся цілий ряд видань⁵⁵, у тому числі й «ЗГ», надрукувавши статтю про життя та діяльність відомого бджоляра⁵⁶, справа була продовжена учителем його школи та соратником С.Великданом. Заклад існував і готував фахівців не тільки з бджільництва, а й із шовківництва, садівництва, городництва, виноградарства. Звіти про його роботу направлялися для ознайомлення публіки⁵⁷, а послідовники обмінювалися інформацією, орієнтуючись у тому числі й на досвід інших та закордонні новації⁵⁸. Але кількість публікацій українських поміщиків про стан цієї галузі у 50-і рр. XIX ст. у «ЗГ» явно зменшується.

Цілий ряд публікацій було присвячено малоросійськими поміщиками новим галузям, які тільки набирали промислових обертів – шовківництву, цукроварінню, тютюнництву, садівництву та переробці його продукції, а також новим формам економічного життя, наприклад, страхуванню худоби⁵⁹.

Свідченням неабиякого інтересу поміщиків до агротехнічних питань, сільськогосподарської техніки стала зростаюча кількість матеріалів на цю тему. На сторінках «ЗГ» все частіше з'являлися описи різних приладів, машин, механічних заводів, преїскуранти цін, розпочиналися дискусії відносно ефективності того чи іншого знаряддя для виконання певних робіт. У зв'язку із цим необхідно звернути увагу на ще одного активного автора газети, Д.І.Кандибу, ім'я якого мало відоме, не вказується навіть тоді, коли мова йде про неухильне зростання в українських поміщиків інтересу до сільськогосподарської техніки⁶⁰, і тільки названо в монографії І.О.Гуржія серед інших підприємців України першої половини XIX ст.⁶¹, але без згадки про механічний завод, облаштований у маєтку на хуторі Дмитрівка Конотопського повіту Чернігівської губернії. Щоправда, у дослідженні кріпосного господарства П.Б.Струве із п'яти провідних «механических заведений», продукція яких виготовлялася не лише для сусідів, на друге місце поставлено підприємство Д.Кандиби⁶². Та у свій час цей заклад, узятий під особливе покровительство ВЕТ та Московського Товариства сільського господарства, був достатньо відомий та широко «розрекламований» на сторінках періодичних видань самим його засновником і власником. У «ЗГ» містилися описи різних механічних пристроїв, машин, річні звіти механічного заводу, зроблені як самим

Д.Кандибою, так і управителем його підприємства, вихованцем Технологічного інституту Зевакіним, прейскуранти цін, а також статті-відповіді опонентам⁶³.

Отже, судячи з цих публікацій, заклад, який «в полном ходу» був уже 1841 р., на той час, представляв собою достатньо потужне підприємство, яке від самого початку мало 112, а 1844 р. – 116 працівників. Серед них були вихованці Технологічного інституту, учні інших відомих на той час спеціалістів, зокрема Вільсона, поміщика Костенецького, такі, що набули досвіду на «имени-тых заводах Берда, Гонценбаха и других». Згідно звіту, 1842 р. завод випустив 197 одиниць сільськогосподарської техніки десятків найменувань. Техніка також виготовлялася на замовлення, у тому числі й така, якої не було в «асортименті» заводу, за індивідуально надісланими кресленнями. Для установки кінних машин від підприємства на один місяць безкоштовно направлявся майстер.

Вироби закладу Д.Кандиби користувалися попитом у багатьох поміщиків, які були ними цілком задоволені. Певним підтвердженням цього стала також стаття малоросійського поміщика С.Політковського, який, порівнюючи ціни на техніку різних виробників та їх співвідношення з якістю, віддавав перевагу виробам заводу Д.Кандиби⁶⁴, у яких це співвідношення було найбільш оптимальним, що було досить важливо для місцевих господарів, матеріальні можливості яких частіше були не такими вже й утішливими. Очевидно, підприємливий господар, Д.Кандиба був не чужий такому поняттю, як «общественная польза». У газети та журнали писав не тільки задля реклами власного виробництва, а й із прагненням популяризації сільськогосподарської техніки. Відповідаючи на закиди полтавського поміщика із Гадяча С.Піроцького щодо якості товару, Д.Кандиба, послідовно та обґрунтовано відбиваючи удар, водночас пояснював своє підприємницьке кредо: «как русский дворянин, не добиваюсь больших барышей, а дорожу тем, чтобы быть полезным моим соотечественникам, доставлением им по возможно умеренным ценам, необходимых для улучшения их хозяйств хороших сельских орудий»⁶⁵. Та, на відміну від справи П.Прокоповича, після смерті Д.Кандиби 1850 р.⁶⁶ відомостей про роботу його механічного заводу не зустрічається. Мимохідь слід сказати, що у своїх писаннях Д.Кандиба тематично не обмежувався тільки питаннями механічних пристроїв, а й обходив інші важливі сюжети. Зокрема, він включився у розпочате 1842 р. Л.Раковичем, О.Покорським-Жоравко і продовжене 1843 р. М.Карпеко обговорення проблеми вигідності картопляного винокуріння в Малоросії⁶⁷.

Технічне забезпечення господарств, зрозуміло, цікавило не тільки Д.Кандибу. На цю тему висловився ще один представник цієї досить розгалуженої на Конотопщині фамілії, підданої невтішній характеристиці їхнім сусідом О.М.Лазаревським⁶⁸, А.Кандиба*, який представив «во всеобщее ведение» роботу гамбурзького уродженця, механіка Івана Ріхтера, що постійно проживав у м. Ромни Полтавської губернії. Судячи з повідомлення А.Кандиби, а також із оголошення самого майстра в №42 за 1845 р.⁶⁹, його «механическое заведение» було широко відоме, оскільки Ріхтер «издавна» встановлював свої машини в Малоросії, Бессарабії, Новоросії, Київській губернії, мав прихильні відгуки та довіру замовників.

Взагалі проблеми організації господарства, облаштування маєтків та технічне оснащення, підвищення їхньої ефективності, прагнення до агрономічних та підприємницьких успіхів у дореформений період були для поміщиків українських регіонів настільки актуальним, особливо починаючи з 40-х рр., що ця тема

* Кандиб, авторів «ЗГ», важко точно ідентифікувати. Швидше за все, що це саме той Андрій Андрійович Кандиба, власник Капітонівки, як сказано в його статті, «замечательный ... по своему богатству и скупости», за характеристикою О.М.Лазаревського, сімейну драму якого історик подав у своїх спогадах про конотопців.

звучала не лише у спеціально присвячених цьому статтях, а й у багатьох публікаціях іншого характеру. Зокрема, статті-звіти про господарську діяльність у маєтках часто походили на справжні сповіді з історії життя, де дворяни-поміщики розповідали «як вони дійшли до життя такого», як вдалося занедбані під час державної служби або внаслідок підступності та халатності управителів економії зробити прибутковими. І не останню роль тут відігравало застосування нових прийомів господарювання, у тому числі й використання сільськогосподарської техніки і навіть більш ефективного застосування традиційних знарядь, таких, наприклад, як соха і плуг, серп і коса. Із приводу останніх на сторінках «ЗГ» розгорнулася справжня дискусія: що краще – серп чи коса, соха з конем чи плуг із волами, – в яку включилися як малоросійські, так і новоросійські поміщики. Мимохідь нагадаю, що саме в цей період сформувався два напрямки так званої школи кріпосної агрономії – технічний, до якого відносять Д.М.Полторацького, Д.П.Шеліхова (виступали за раціоналізацію, вели «агрономическую агитацию»), та економічний, представлений І.В.Лавровим, І.В.Сабуровим (підкреслювали економічну нераціональність радикальних технічних реформ у сільському господарстві Росії). Попередником останнього П.Б.Струве вважав графа Ростопчина, автора «остроумной анонимной брошюры» «Плуг и соха», опублікована в Москві ще 1806 р. з епіграфом: «Отцы наши не глупее нас были»⁷⁰.

Необхідно наголосити, що всі ці «технічні» сюжети були тісно пов'язані із так званим селянським питанням, у структурі якого до другої половини 50-х рр. переважали такі складові, як розуміння дворянством місця поміщиків та селян у суспільстві, ставлення до різних форм залежності підданих, до різних категорій селян, етичні моменти станової взаємодії, народний побут, традиції, господарський досвід, схильність до новацій. Увага приділялася й поміщицькій відповідальності перед державою, селянами, ставленню до своїх обов'язків тощо. Кореспонденти «ЗГ» починали розуміти всю нагальність селянського питання. Можливо, не випадково анонім А.Ж., реагуючи на статтю Рудольфа з «Журнала министерства государственных имуществ» («ЖМГИ») за 1851 р. «Об условиях между помещиками и управляющими», зазначив: «этот вопрос гораздо важнее для помещичьего хозяйства, чем многие вопросы о перерождении овса в рожь, о происхождении зерен египетской пшеницы, о преимуществах серпа над косой, о заведении многопольного полеводства, и многие другие»⁷¹.

Тому, імовірно, навіть дискусії «серп чи коса», «оброк чи панщина» були викликані не тільки поміщицьким інтересом, який, зрозуміло необхідно було «блюсти», а й часто прагненням подати своїм селянам приклад більш удалого господарювання, допомогти їм, зменшити навантаження на підданих, покращити побут, забезпечити не тільки сплату податків, а й добробут, прогнати їх у голодні роки, не допустивши до жебракування. Отже, саме у час економічного перелому 30–40-х рр. ХІХ ст., із початками модернізації, що потроху починала ламати не лише традиційне господарювання, а й старий спосіб життя. У зв'язку з цим відомий слов'янофіл, громадський діяч, публіцист Ю.Ф.Самарін у 1856 р. у «Записке о крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе» зазначив: «...всякая перемена к лучшему или худшему в системе помещичьего хозяйства должна, естественно, отзываться более или менее крутым переломом не только в хозяйстве, но и в целом быту поселян»⁷². Особливо актуальною ставала досить складна проблема, як знайти «золоту середину» між прагненням інтенсифікації економії та необхідністю бути обережним у виборі засобів примусу підданих⁷³, оскільки виснаження селян та їхніх матеріальних ресурсів, засобів виробництва у вигляді вола чи коня могло позбавити поміщика його робітника. Тут необхідно ще й урахувати специфічні умови Малоросії, де селяни завжди вдавалися до такого засобу тиску як втечі, та Новоросії, з її постійним дефіцитом робочих рук. Безумовно, не можна робити якихось генералізуючих узагаль-

нень відносно ставлення поміщиків до селян, до того ж ідеали можуть не збігатися з дійсністю*, але майже в усіх текстах наших поміщиків, надрукованих у «ЗГ», так чи інакше звучала турбота про селян, зорієнтованість у всякому разі хоча б на їхню думку. Досить часто також зустрічаються свідчення шанобливого ставлення до народних господарських звичаїв, традицій, прикмет та слідування ним у поміщиків, у цілому зорієнтованих на новачі⁷⁴.

Деякі, як наприклад, полтавський поміщик, штабс-капітан В.Ростенберг, спиралися на обізнаність та досвід селянина-управителя⁷⁵. Полтавський поміщик Я.Я.Барсуков також ніс військову службу, але при цьому «в продолжение ея не упускал однако вникать, замечать и по возможности научаться хлебопашеству и необходимым сведениям по сельскому хозяйству». Багато корисного він дізнавався й із «наставлений», уміщених у «ЗГ». Звітуючи на її сторінках про господарські успіхи, Барсуков повідомляв і про становище своїх селян: «Все люди достаточны, и при деньгах; некоторые имеют у себя голов по 12 рогатого скота, по 12 овец и по несколько другого скота. Работа на барщине положена 12 дней в месяц; та же семья, которая не представляет круглый год оклада и подвергается годовому объему пени, исполняет повинности по 16 дней в месяц». У маєтку на кошти поміщика утримувався фельдшер, якого контролював досить освічений управитель, були різні майстри з дворових людей. Цей звіт підживляє також довіру й до стереотипного узагальнення відносно першочерговості виконання робіт у панських маєтках. У Барсукова озимі посіви, особисті та громадські запашки селян завершувалися раніше поміщицьких⁷⁶.

Катеринославський поміщик, який сховався за криптонімом Г.М.М., починаючи реорганізацію занепаляго за час його військової служби маєтку, звертав увагу не тільки на подив сусідів, а й ураховував реакції власних селян і, досягнувши успіхів шляхом введення кращої системи хліборобства, ускладнення сівообігу, внесення добрив, застосування сільськогосподарської техніки, покращивши свій та селянський добробут, згадував, що, починаючи, більше за все боявся «неудачи, которая лишила бы меня доверенности крестьян, и дала бы справедливую пищу врагам нововведения»⁷⁷. Одним із важливих перетворень у гос-

* Наскільки сильними могли бути суперечності між ідейними, релігійно-етичними переконаннями, естетичними смаками поміщиків та практикою кріпосництва можна зрозуміти, пригадуючи господарський експеримент П.Куліша та Г.Барвінок, які на початку 1850-х рр. почали свою хутірську епопею. Це щільне знайомство із селянами викликало у них досить сильні почуття, на що звернув увагу ще В.Петров, публікуючи великі уривки з листів цих великих народолюбців із досить негативними оцінками своїх підданих. Наприклад, остаточно залишаючи Баївщину, «обетованную землю», Пантелеймон Олександрович писав у листі до М.Д.Білозерського: «Это была самая неудачная проба. Но, клянусь, подлее народа я не встречал как тот, который мне достался! Он отправил для нас хуторскую жизнь, в которой мы никогда не знали скуки. Одни досады и огорчения прогнали нас оттуда» (див.: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – Т.1. – С.63–71). Ставлення до селян як до малих дітей, яких ще треба навчити, просвітити і певна огида до них вочевидь не зникли й пізніше. В іншому разі реакції на шлюб племінниці Г.Барвінок, які прозвучали в листі до її сестри Н.Забіли, могли б бути трохи іншими: «Дорогесенька моя Надюня! Совершилось! Это ужасно для всех нас, но для нее всего хуже. Як свекор, свекруха заговорять своим язычком при не нагоді. Если бы я не изучала народ, то казалось бы и ничего. Но с одной мыски есть, преть в духоте, в блохах под рядном. Ити на річку – вонючіе их сорочки прати. I за што ж этой нашей поэтической Галюне – нашему соловейку, нашій свистілочки. А ще ж і її чоловік под впливієм семьи и народа станет её неуважать и руки потирать. Я ему пальці поодкусую, я ему очі повидобую. Нехай ценит золото. А Галюня чтоб его ценила и берегла и образовала нежно, деликатно, не дав ему того и заметить...» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАНУ. – Ф.1. – №30374. – Арк.1).

подарстві Г.М.М. вважав введення прибирання зернових косою, замість традиційного для селян серпа.

Актуальність заміни знарядь праці, їх удосконалення поставала внаслідок необхідності більш раціонального використання робочих рук, зменшення працевтрат. Це було важливо з огляду на порівняно короткий сезон польових робіт та погодні примхи зони ризикованого землеробства, коли потрібно було швидко обробити і поміщицькі, і селянські угіддя. До обговорення цієї проблеми, особливо в 1849 р., долучилося чимало дворян-господарів – Г.С.Тарновський⁷⁸, анонім Б.А., катеринославський поміщик Р.К., Г.Ракович та інші⁷⁹.

Крупний малоросійський поміщик, власник відомої Качанівки, Г.С.Тарновський, який читав у багатьох журналах та бачив на власні очі, як під час збору хліба серпом «страждут при этой работе, не только женщины, но и все полнокровные люди, у которых от безпрестанного наклонения, делается прилив крови к голове, тем более, что жатва бывает в самую жаркую пору», в 1847 р. провів «самое точное испытание», у результаті якого з'ясував, що виграш при використанні коси в порівнянні із серпом під час обробки 3 десятин поля складав не тільки в грошовому вимірі 7 руб. 721/2 коп., а й зберігав 30 душ робітників. Виклавши свої спостереження, у тому числі й у вигляді детальної таблиці, Г.Тарновський також обмовився відносно складності задачі та необхідності спільного її вирішення. Імовірно, саме цей заклик підштовхнув Б.А. заперечити Г.Тарновському та висунути контрдоводи на користь серпа, а катеринославцю Р.К., який також сперечався з качанівським «герцогом», наполягаючи на суттєвій різниці між господарствами різних регіонів, виступити на захист коси.

У контексті цієї суперечки, а також дискусії, яка розгорнулася навколо малоросійського плуга, значний інтерес представляють статті малоросійського поміщика Раковича (або Раковичів). Попередньо слід зауважити, що на цей час розібратися «хто є хто» з Раковичів поки що не вдається, оскільки підписи під статтями – «Ракович», «Г.Ракович» («Г.» може також означати «господин») із Ніжина, «Георгій Ракович» із Прилук. Не прояснює справу й «Малоросійський родословник», в якому фігурує два Георгія Раковича, та «Приложения к трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях»⁸⁰, де названо цілий ряд представників цієї розгалуженої фамілії, у традиції якої було мати більше десяти дітей. Вірогідніше, що це був підпоручик у відставці Георгій (Єгор) Федорович Ракович (1798–1868 рр.), власник с. Татаровки Ніжинського повіту Чернігівської губернії, який був повітовим предводителем дворянства, на що є вказівка в одному з його текстів та у «Малоросійском родословнике». Але остаточно з'ясування залишимо біографам, у даному ж разі це не має суттєвого значення. Головне, що Раковичі, які проявили власні публічні позиції, ідентифікували себе як малоросійські дворяни та активно висловлювалися на різні соціально-економічні, та й не тільки, теми в різних центральних та місцевих виданнях («Полтавських губернських ведомостях», «Черниговских губернських ведомостях», ЖМГИ, «ЗГ», «Сельском благоустройстве»). Відносно коси та серпа, Г.Ракович, примирюючи опонентів, детально показав переваги та вади кожного знаряддя, врахувавши особливості тих чи інших умов господарювання, цілі, які могли ставитися при зборі врожаю, проспівав миру та запропонував спосіб використання і серпа, і коси, який він побачив у російських досвідчених хазяїв – спочатку серпом жито зрізається високо, «под колос», потім косарі знімають рештки на соломі, а жінки згрібають у копи. У такий спосіб робота могла йти успішно та легко, до того ж не треба змінювати у малоросійських селян «привычку вековую» до серпа і водночас можна значно «облегчить тяжёлую работу человека, жнущаго целый день в наклонном положении к земле, и при том сохрानить выгоды от жнивья» (виділено Г.Раковичем – Т.Л.).

Таку ж мету – підвищити ефективність праці та полегшити становище селян – Г.Ракович переслідував, винайшовши власну модель легкого плуга, у який, на відміну від важкого малоросійського, можна було впрягати не 6–8 пар волів, а пару коней. Його він почав популяризувати на сторінках «ЗГ» ще 1839 р. у досить великій розвідці під назвою «Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края» і продовжив у 1844 р. у «Замечаниях о хозяйстве Полтавской губернии», опублікованих у «ЖМГИ»⁸¹. Зараз не час детально аналізувати позиції Г.Раковича, у тому числі й по селянському питанню. Необхідно зазначити лише, що намальований ним образ малоросійського селянина, деякі негативні риси якого безпечність, безтурботність, любов до бідності, звичка перекладати власні господарські невдачі на важку землю, погоду, інші обставини, а також «медленность», «ленность», «неосновательность», – був таким чином пущений у широкий обіг і «пішов гуляти» по літературі. У першу чергу це стосується тези відносно впливу на характер селян їх улюбленої тварини вола*: «Медленность воловой работы производит и самого работника в некоторый род усыпительного равнодушия и безпечности»⁸².

Але, оскільки Г.Ракович дещо вийшов за межі Малоросії і зачепив південний край, це викликало заперечення, висловлені 1841 р. на сторінках «ЗИОСХЮР» І.Плещеевим, також одним із авторів «ЗГ», який мав маєтки у різних повітах Катеринославської губернії, часто об'їжджав край, «всматриваясь в земледельческий быт поселян». Він вважав неприпустимими такі узагальнення, а оцінки соціально-економічного стану Катеринославської та Херсонської губерній поверховими, невірними. Висловився катеринославець і відносно характеру малоросійських селян, значна кількість яких приходила в Новоросію на літні заробітки. Твердження ж про те, що воли передали їм свою «медленность и ленивость», назвав «парадоксом XIX века», пропонуючи замінити поставлений Раковичем епіграф із твору Монтеск'є «Про політичну економію»: «Человек не беден ещё, когда он ничего не имеет, а беден тогда, если он не работает», на інший: «коли не піп не сунься в ризи», нагадавши водночас думку Бюффона: «не человек живёт под влиянием животного, а животное под влиянием человека». І.Плещеев не тільки важкий малоросійський плуг оцінював зовсім по-іншому: «не приводит к расстройству и бедности, но напротив, обогащает земледельца», а й «захистив» малоросійських селян та по-іншому визначив причини бідності: «Правда, малороссияне склонны несколько к беспечной жизни, но эту склонность они получили не от бедности, а от изобилия, которое действует таким образом на всякого»⁸³. Усе ж таки слід

* *Справедливості заради слід сказати, що порівняння малоросіянина з волом не було особистою вигадкою Г.Раковича. М.Стороженко у своїй монографії «К истории малороссийских козаков в конце XVIII века» навів лист М.Г.Рєпніна до В.П.Кочубея від 27 січня 1833 р., яким намагався розвіяти стурбованість високого сановника відносно можливих негативних реакцій на укази 1832 р. про обов'язки козаків щодо військової служби. Тут, між іншим, прозвучало наступне: «ради бога, будьте совершенно спокойны относительно наших козаков, – это прекрасный народ, у них много общего с их приятелями – волами: им скажут цоб – и они пойдут налево, цабе – пойдут направо, и Вы знаете, что волы только тогда становятся упрямы, когда их заставляют тащить свыше их сил» (Киевская старина. – 1897. – №6. – С.147–153). Цей стереотип виявився таким стійким, що зберігся навіть в історіографії початку ХХІ ст. Це досить яскраво демонструє обкладинка такого актуального наукового видання як «Український селянин», на якій зображено пару волів. До речі, на мою думку, це ще й досить красномовне підтвердження антиантропологізованості історіографії українського селянства (ширше – аграрної історії) та «техногенних» підходів до вивчення. На обкладинці немає не лише антропологічного образу селянина, а й людей взагалі. Традиційно селянина репрезентує пара волів, сучасного – комбайн.*

віддати належне Г.Раковичу, який у своєму «Исследовании» подав досить широку панораму економічних стосунків у краї.

Інформативно насиченими зазвичай виявлялися також економічні описи окремих господарств та українських губерній. Зокрема, «Крымское сельское хозяйство» В.Кореневського, «Хозяйственные замечания о херсонской губернии» М.Кир'якова, «Опытный отчёт по сельскому имению» Я.Я.Барсукова, «Замечания, относящиеся до Новороссийского края» барона фон Штейгера, «О хозяйстве в Новороссийском крае» анонімного автора та інші⁸⁴. Для соціальної історії України також представляє інтерес «Описание Курской губернии» барона Ф.Унгерн-Штернберга, в якому відведено значне місце характеристиці малоросійського народу, його вдачі, способу життя, традиціям, що подаються у порівнянні з «великоросійським племенем»⁸⁵.

Ознакою оновлення економічного життя в першій половині XIX ст. стала нагальна потреба в обміні досвідом під час виставок «сельских произведений», які за ініціативи уряду влаштовувалися в різних губерніях і збирали не тільки дворянство, а й справних хазяїв різних станів. Такі виставки почали проводитися і в містах Малоросії. Детальні звіти, які зазвичай друкувалися в декількох номерах, про проведені заходи, товари, що виставлялися, їхню якість, переможців та їхні нагороди анонімні кореспонденти з місць направляли до «ЗГ»⁸⁶. Без цієї інформації навряд чи повною буде картина економічної історії даного періоду.

Із метою започаткувати з'їзди поміщиків Малоросії К.Попенченко у 1843 р. опублікував у «ЗГ» своєрідний заклик, усвідомлюючи, що «важные совещания по предметам сельского хозяйства в нынешнее время необходимы столько же, как и само улучшение хозяйства». Він сподівався, що його стаття не буде насінням, кинутим у безплідний ґрунт, і, посилаючись на досвід Німеччини та розмірковуючи, в який спосіб зрушити з місця цю справу, пропонував «благодумлящим» малоросійським поміщикам об'єднатися для «какой-нибудь пользы общей и частной» і закласти основи для покращення землеробства, оскільки «без этого, всякий согласится, мы лишь будем нуждаться, мыкать горе, читать журналы, ездить в гости. Это недостойно звания помещика»⁸⁷. Очевидно об'єднатися не вдалося⁸⁸, але лівобережне панство все ж брало участь у роботі різних столичних товариств, комітетів, зібрань, отримувало нагороди за господарські успіхи. І про все це повідомлялося у «ЗГ»⁸⁹.

Наприкінці 1850-х рр. кількість публікацій від українських дописувачів «ЗГ» явно зменшується. Причому, злободенних на ту пору статей, які прямо торкалися дворянсько-селянської проблеми, за 1858–1860 рр. вдалося виявити лише три – херсонських поміщиків І.Гулака та Я.Грудзино і катеринославця І.Рачинського⁹⁰. Очевидно, розширення можливостей «старих» видань суспільно-літературного спрямування і поява в них політичних та селянських відділів⁹¹, створення спеціальних «додатків» до «Русского вестника» – «Современной летописи» (1858 р.), дітища «Русской беседы» – «Сельского благоустройства» (1858 р.), а також виникнення у цей час нових, орієнтованих у першу чергу на актуальні соціально-економічні проблеми, – «Экономического указателя» (1857 р.), «Журнала землевладельцев» (1858 р.) та інших «переключили» на них потік матеріалів від наших героїв. У всякому випадку серед авторів названих вище журналів часто зустрічаються як уже знайомі по «ЗГ», так і зовсім нові персони, які тільки-но включалися в обговорення найважливішого тоді селянського питання. Але «розбір» їхніх «особових справ» – це тема іншої розмови, яка впритул може наблизити до розуміння проблеми «дворянство та селянське питання в дореформений період». Тому звернення до «ЗГ» у даному випадку було і самоціллю – розкрити інформаційний потенціал видання, – і водночас приводом у черговий раз наголосити, по-перше, на необхідності більш серйозного вивчення періодики XIX ст., у тому числі економічної, яка розкриває

перед дослідниками досить широкі можливості, по-друге, на актуальності роздумів відносно розширення дисциплінарного поля історії суспільної думки; по-третє, на потребі тематично більш широкого вивчення результатів інтелектуальної роботи дворянства першої половини XIX ст. задля тотального його дослідження, щоб у всякому разі хоча б зменшити закиди історикам і «наблизити день», «коли нарешті матимемо відповідну сучасному станові історичного знання системну й узагальнюючу історію української шляхти»⁹².

¹ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва, 1993. – С.181.

² Троцкий Н.А. Россия в XIX веке. Курс лекций. – Москва, 2003. – С.152.

³ Журавлёв В.В. От составителей // Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия. – Москва, 2005. – С.5.

⁴ Там же.

⁵ Зазвичай на такі часописи зверталася увага лише в працях з історії економічної думки Росії і, оскільки вони належали переважно радянським історикам, ці згадки як правило супроводжувалися оцінками із дещо лайливим присмаком. Крім видань Вільного економічного товариства, спеціально піддані аналізу економічні журнали тільки першої чверті XIX ст. (Див.: Предтеченский А.В. Экономические журналы первой четверти XIX в. // Общественная мысль в России XIX в. – Ленинград, 1986. – С.7–18.). Серед періодики економічного спрямування, присвяченої в першу чергу так званій селянській справі, найбільш ґрунтовним дослідженням справедливо вважається робота М.М.Дружиніна. (Див.: Дружинин Н.М. «Журнал землевладельцев» (1858–1860 гг.) // Дружинин Н.М. Избранные труды. Социально-экономическая история России. – Москва, 1987. – С.5–97). Представляючи архів аналогічного видання «Сельского благоустройства», не менш відомого у свій час, С.С.Дмитрієв відзначив відсутність будь-яких праць по цьому журналу. (Див.: Дмитриев С.С. Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858–1859 гг.) // Записки Отдела рукописи Государственной библиотеки СССР имени В.И.Ленина. – Москва, 1941. – Вып.Х. – С.33).

⁶ Предтеченский А.В. Указ. соч. – С.7–8.

⁷ Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. – Москва, 1913. – С.66–69.

⁸ История русской экономической мысли. – Москва, 1958. – Т.1. – Ч.2. – С.227.

⁹ Див.: Козлов С.А. Аграрные традиции и новации в дореволюционной России (центрально-черноземные губернии). – Москва, 2002.

¹⁰ Див., наприклад: Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. (історіографічні нариси). – Одеса, 1999. Певним поясненням неуваги цього автора до «Земледельческой газеты» могло б бути виділення ним як предмету аналізу «аспектів господарства України, ...які безпосередньо пов'язані з дореформеною торгівлею Наддніпрянщини і, зокрема, її товарообміном із країнами світу» (с.3), якби на сторінках нашої газети не містилися б дослідження і замітки з цих проблем.

¹¹ Бачинський М. Головні економічні течії 30-х–40-х рр. XIX ст. на Степовій Україні // Записки Одеського наукового при УАН Товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1928. – Ч.3. – С.5–29.

¹² Відносно необхідності копійки емпіричної роботи та актуальності для української історіографії розв'язання джерелознавчих задач уже йшлося. (Див.: Журба О.І. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип.2. – С.153–158; Литвинова Т.Ф. Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й.Туманського // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2007. – №1. – С.70–94; Її ж. Поміщицькі інструкції другої половини XVIII ст. («Должности дворовых людей» Г.А.Полетики) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – К., 2006. – Т.6. – С.46–56; Її ж. Ненадруковані папери М.П.Позена // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – «Історія». – 2006. – №728. – С.311–325). Але ще раз необхідно наголосити, що до урізноманітнення дослідницької інформаційної системи істориків, зокрема, нашого XIX ст., підштовхує не тільки розширення кола проблем, які стоять перед сучасною гуманітарною наукою, а й нерозробленість на елементарному рівні цілого ряду сюжетів вітчизняної історії.

¹³ Струве П. Указ. соч. – С.123.

- ¹⁴ Невипадково В.Я.Гросул, досліджуючи стан «общественного мнения» в епоху Миколи I, спеціально зупинився на таких суспільних організаціях Росії як сільськогосподарські товариства, які, зміцнюючись на середину XIX ст., також впливали й на урядову економічну політику. (Див.: *Гросул В.Я.* Русское общество XVIII–XIX веков: Традиции и новации. – Москва, 2003. – С.252–254).
- ¹⁵ Введение // ЗГ. – 1834. – №1. – С.2.
- ¹⁶ Там же. – С.1.
- ¹⁷ История русской экономической мысли / Под ред. А.И.Пашкова. – Москва, 1958. – Т.1. – Ч.2. – С.232–233.
- ¹⁸ *Каратаев Н.К.* Русская экономическая мысль в период кризиса феодального хозяйства (40–50-е годы XIX века). – Москва, 1957. – С.41.
- ¹⁹ От редакции Земледельческой газеты // ЗГ. – 1836. – №104. – С.832.
- ²⁰ От редакции Земледельческой газеты // ЗГ. – 1839. – №104. – С.831.
- ²¹ К читателям Земледельческой газеты // ЗГ. – 1850. – №104. – С.851–852.
- ²² Микола Іванович Гамалія, який підписувався як поміщик с. Високе Мглинського повіту Чернігівської губернії. Цей маєток із 5 душами чоловічої статі йому, імовірно, дістався від матері Варвари Федорівни Дудицької-Лишень. Крім того, разом із братами нероздільно він володів невеличким маєтком із 16 душами та 50 десятинами землі у Стародубському повіті та 9 душами і 210 дес. у Трубчевському. Він навчався у Ніжинському ліцеї, але не закінчив курс, обіймав незначні чиновницькі посади, а після виходу у відставку 1842 р. протягом 1845–1851 рр. був попечителем хлібних запасних магазинів Мглинського повіту (див.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1908. – С.252, 259). Крім численних текстів у «ЗГ», це усі відомості, які вдалося поки що знайти про одного з активних авторів. Але навмисно наводжу їх, щоб показати, наскільки різнився майновий та освітній статус читачів та дописувачів цього видання.
- ²³ *Гамалея Н.* О топлении овинов вместо дров мяльем // ЗГ. – 1843. – №11. – С.87.
- ²⁴ Центральна і регіональна преса Російської імперії XVIII–XIX ст. як історичне джерело. – Одеса, 2004. – С.59.
- ²⁵ Экономический указатель. – 1857. – №1. – С.1.
- ²⁶ *Кандиба Д.* О строительстве мукомольных машин // ЗГ. – 1843. – №15. – С.118.
- ²⁷ *Кандиба А.* О молотильной машине // ЗГ. – 1843. – №26. – С.206.
- ²⁸ *Беклемишев А.* Просьба к г. Прокоповичу // ЗГ. – 1843. – №31. – С.248.
- ²⁹ *Растенберг В.* Влияние луны на деревья // ЗГ. – 1850. – №62. – С.492.
- ³⁰ *Барсуков А.Я.* Опытный отчёт по сельскому имению // ЗГ. – 1839. – №51. – С.401.
- ³¹ *Гамалея Н.* Указ. соч.
- ³² *Полетика В.* Пример полюбовного размежевания земель // ЗГ. – 1836. – №95. – С.753–754.
- ³³ *Попенченко К.* Об учреждении съездов для совещаний по предмету сельского хозяйства // ЗГ. – 1843. – №42.
- ³⁴ *Пироцкий С.* О механических заведениях // ЗГ. – 1843. – №48; *Кандыба Д.* Замечания на статью «О механических заведениях», помещённую в №48 «Земледельческой газеты» сего года // ЗГ. – 1843. – №63.
- ³⁵ *Герсеванов Н.* Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии // ЗГ. – 1849. – №26. – С.201–205; №27. – С.217–222.
- ³⁶ *Кирьяков М.* Хозяйственные замечания о Херсонской губернии // ЗГ. – 1836. – №85. – С.673–678.
- ³⁷ *Ходнев А.И.* История Императорского вольного экономического общества с 1765 до 1865 года. – Санкт-Петербург, 1865. – С.126–127.
- ³⁸ *Бочков Д.А.* Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813–1913 гг.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып.11. – С.37.
- ³⁹ *Великдан С.* Пётр Иванович Прокопович // ЗГ. – 1850. – №85. – С.677.
- ⁴⁰ *Кирьяков Михаил Максимович* // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1897. – С.671–672.
- ⁴¹ *Чернявский А.Е.* О простых способах сахароварения из свёклы // ЗГ. – 1850. – №5. – С.38.
- ⁴² *Полетика А.А.* Вопрос к г. Кореневу об улучшении почвы золой // ЗГ. – 1839. – №28. – С.224; *Сушков П.* Вопрос о ящуре и другой болезни скота // ЗГ. – 1839. – №5. – С.38 та ін.

- ⁴³ Лялин П. Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии // ЗГ. – 1845. – №95. – С.753–758; №96. – С.761–764; №97. – С.769–772.
- ⁴⁴ Гамалея Н. Указ соч.; Его же. Хозяйственные заметки // ЗГ. – 1845. – №29. – С.230–231; Его же. О конопляниках // ЗГ. – 1845. – №34. – С.268–270; Его же. Весна 1845 г. // ЗГ. – 1845. – №63. – С.502–503; Его же. Хозяйственные заметки // ЗГ. – 1850. – №6. – С.48; Его же. О посевных семенах // ЗГ. – 1851. – №100. – С.798; Герсеванов Н. Опыты над живыми изгородами // ЗГ. – 1843. – №32. – С.254–255; Его же. Об истреблении еврашков (сусликов) // ЗГ. – 1843. – №39. – С.305–307; Его же. О живых изгородях из боярышника // ЗГ. – 1843. – №45. – С.357–359; Его же. Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии.
- ⁴⁵ Гангелов А. Обрывание и глотание шерсти у испанских овец // ЗГ. – 1849. – №29. – С.225–228; Д.В.В. О средствах к приобретению и хранению впрок кормовых запасов для скота в южном крае России // ЗГ. – 1851. – №68. – С.537–540; Севрский К.И. Султанское просо // ЗГ. – 1850. – №26. – С.206–207; Об урожае хлебов и трав в Полтавской губернии // ЗГ. – 1851. – №4. – С.50–51; Кувшинский С. Мнение на статью, что овес может быть озимым // ЗГ. – 1839. – №30. – С.236–237; Его же. Отчёт хозяина о полевых посевах нынешнего года // ЗГ. – 1839. – №95. – С.758–760.
- ⁴⁶ Байбаков В.Н. Известия о хлебной торговле и пчеловодстве в Полтавской губернии // ЗГ. – 1850. – №80. – С.657.
- ⁴⁷ Г.П[арадиев]. Александр Иванович Покорский-Жоравко // Пчеловодный музей. – 1901. – №4. – С.117.
- ⁴⁸ Прокопович П. Замечания о новом улье // ЗГ. – 1843. – №1. – С.4–6; Его же. Об управлении пчеловодством // ЗГ. – 1843. – №9. – С.67–69; Его же. Записка об учениках, отдаваемых в школу пчеловодства // ЗГ. – 1843. – №44. – С.351–352; Его же. В школе пчеловодства чтение. О худых качествах обучения надзирателей над пчёлами // ЗГ. – 1850. – №2. – С.10–14; №3. – С.17–20; Великдан С. О худом лете для пчеловодства; Его же. Известие о школе пчеловодства г. Прокоповича // ЗГ. – 1845. – №88. – С.709–711; Его же. Примечания на статью «О совершеннейшем улье, называемом линейным» // ЗГ. – 1849. – №4. – С.317–318.
- ⁴⁹ Великдан С. Пётр Иванович Прокопович // ЗГ. – 1850. – №85. – С.675.
- ⁵⁰ Ходнев А.И. Указ. соч. – С.230.
- ⁵¹ Покорский-Жоравко А. Опыт исторического обзора развития пчеловодства в России. – Санкт-Петербург, 1843. – С.29.
- ⁵² Его же. Появление искусственного ухода за пчёлами между крестьянами в России. – Санкт-Петербург, 1841. – С.8.
- ⁵³ Прокопович П. Объяснение учредителя школы пчеловодства Прокоповича на замечания о его школе, помещённые в 6й книжке Трудов Императорского вольного экономического общества 1846 года // Журнал министерства государственных имуществ (далі – ЖМГИ). – 1847. – Ч.XXIV. – Смесь. – С.66–74.
- ⁵⁴ Беклемишев А. Просьба к г. Прокоповичу // ЗГ. – 1843. – №31. – С.248; Любитель пчеловодства. Отчет новичка-пчеловода в Костромской губернии // ЗГ. – 1843. – №44. – С.348–351; Шабельский К. Благодарность за пчеловодство // ЗГ. – 1845. – №6. – С.47–48; Требинский Д. Замечания на статью о втулочном улье // ЗГ. – 1845. – №18. – С.142–143; Сабанев И. Взгляд на школу пчеловодства Петра Ивановича в селе Пальчихах // ЗГ. – 1849. – №46. – С.365–367.
- ⁵⁵ Бібліографію в першу чергу праць некрологічного характеру про П.І.Прокоповича див.: Петров А. Прокопович Пётр Иванович // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1910. – С.35–37.
- ⁵⁶ Великдан С. Пётр Иванович Прокопович // ЗГ. – 1850. – №84. – С.665–668; №85. – С.672–677.
- ⁵⁷ Великдан С. Известие о состоянии пчеловодства в 1850 году при школе покойного Прокоповича // ЗГ. – 1850. – №90. – С.719–720; Его же. Уроки, преподаваемые в школе пчеловодства Прокоповича // ЗГ. – 1859. – №24. – С.186–191; №25. – С.194–196.
- ⁵⁸ Байбаков В.Н. Указ соч.; Костенецкий Я.И. Улей англичанина Нута // ЗГ. – 1851. – №1. – С.1–5; №2. – С.9–11; Костенецкий Я.И. Вопрос по пчеловодству // ЗГ. – 1851. – №30. – С.237–238.
- ⁵⁹ Попенченко К., Белоус С. О шелководстве в Черниговской губернии // ЗГ. – 1849. – №10. – С.75–77; Чижов Ф. Шелководство, расчёт шелководный, и способы на-

чать дело на прочных основаниях // ЗГ. – 1858. – №17. – С.134–135; №18. – С.139–143; №19. – С.149–150; Чернявский А.Е. О простых способах сахароварения из свёклы // ЗГ. – 1849. – №59. – С.469–472; Белуха-Кохановский М. Сухие фрукты // ЗГ. – 1858. – №72. – С.573–575; Базинер Ф. Главнейшие результаты исследования малороссийского табаководства // ЗГ. – 1858. – №64. – С.505–511; №65. – С.513–518; №66. – С.521–527; Сементовский Н. Садоводство в Лубенском уезде // ЗГ. – 1851. – №10. – С.76–79; Кувичинский С. Предложение о застраховании скота в помещичьих имениях Полтавской губернии // ЗГ. – 1851. – №30. – С.233–234.

⁶⁰ Лещенко М.Н. Соціально-економічні передумови реформи 1861 р. на Україні // Наукові записки Інституту історії. – К., 1957. – Т.9. – С.166.

⁶¹ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – С.35.

⁶² Струве П. Указ. соч. – С.75–76.

⁶³ Кандыба Д. Годовой отчёт механического заведения // ЗГ. – 1843. – №14. – С.109–110; *Его же*. Прейскурант машинам заведения Дмитрия Ивановича Кандыбы Черниговской губернии Конотопского уезда на хуторе Дмитровке на 1843 год // ЗГ. – 1843. – №14. – С.110–112; *Его же*. О строителях мукомольных машин // ЗГ. – 1843. – №15. – С.116–119; *Его же*. Нечто об обращении с молотильными машинами и о новых орудиях // ЗГ. – 1843. – №38. – С.301–303; *Его же*. Замечания на статью «О механических заведениях», помещённую в №48 «Земледельческой газеты» сего года // ЗГ. – 1843. – №63. – С.501–502; Зевакин. Отчёт о механическом заведении // ЗГ. – 1845. – №28. – С.223–224; Кандыба Д. Рыжачно-конный пресс для свекловицы // ЗГ. – 1845. – №60. – С.475–477.

⁶⁴ Политковский С. Разность цен на машины и земледельческие орудия заведений Буденопов, Кандыбы и Потёмкина // ЗГ. – 1843. – №20. – С.155–157.

⁶⁵ Кандыба Д. Замечания на статью «О механических заведениях», помещённую в №48 «Земледельческой газеты» сего года // ЗГ. – 1843. – №63. – С.502.

⁶⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т.2. – С.267.

⁶⁷ Кандыба Д. О картофельном винокурении в Малороссии // ЗГ. – 1843. – №65. – С.513–517.

⁶⁸ Лазаревский О. [Спогади про конотопців] // Український археографічний збірник. – 1927. – Т.2. – С.57–61.

⁶⁹ Кандыба А. О молотильной машине // ЗГ. – 1843. – №26. – С.206–207; Рихтер И. Объявление о переносных молотильных и веяльницах // ЗГ. – 1845. – №42. – С.336.

⁷⁰ Струве П. Указ. соч. – С.72.

⁷¹ А.Ж. Замечания по поводу статьи «Об условиях между помещиками и управляющими» // ЗГ. – 1851. – №51. – С.405–406.

⁷² Самарин Ю.Ф. Записке о крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе // Самарин Ю.Ф. Сочинения. – Москва, 1878. – Т.2. – С.17.

⁷³ Зрозуміло, економічні експерименти «економопреобразователей» не завжди прихильно сприймалися їхніми селянами. Навіть поміщики, які відзначалися гуманістичними поглядами, у своїх нововведеннях могли наразитися не тільки на тихий спротив, а й на створення селянами «криміногенної ситуації». Наприклад, «прогресивне» господарювання, зокрема, активне лісонасадження, відомого «українського патріота» В.Я.Ломиковського ледве не закінчилося для нього трагічно, підтвердженням чого є слідча справа про передачу до суду його селян за наміри «удавити» свого поміщика «через отягощення їх неумереними роботами», що підтвердили й дворяни-сусіди, у тому числі його родичі та В.Гоголь-Яновський (Див.: Інститут рукопису НБУ імені В.І.Вернадського НАНУ. – Ф.2. – №5105. – Арк.1–2).

⁷⁴ Див., наприклад: Сушков П. Вопросы об учреждении системы в сельском имении // ЗГ. – 1839. – №33. – С.259–260; Полетика А.А. О маке // ЗГ. – 1839. – №15. – С.116–118; Золотницкий Ф. Наблюдения над простыми средствами, которыми крестьяне лечат от укушения бешеною собакою и от лихорадки // ЗГ. – 1839. – №13. – С.96–99.

⁷⁵ Ростенберг В. Влияние луны на деревья // ЗГ. – 1850. – №62. – С.491–495.

⁷⁶ Барсуков А.Я. Указ соч. – С.404–405.

⁷⁷ Г.М.М. Отчёт и замечания сельского хозяина // ЗГ. – 1839. – №69. – С.544–551, 554–558.

⁷⁸ На жаль, співробітництво Г.С.Тарновського та ЗГ залишилося непоміченими навіть автором досить інформативної дисертації, присвяченої діяльності Тарновських.

(Див.: *Товстоляк Н.М.* Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006).

⁷⁹ *Ракович Г.* Мировая серпа с косою // ЗГ. – 1849. – №11. – С.81–84; *Тарновский Г.* Сравнительный опыт уборки хлеба косою и серпом // ЗГ. – 1849. – №45. – С.357–359; Б.А. Несколько замечаний на статью о хлебокошении, помещённую в №45 «Земледельческой газеты» и вообще на способ снимать хлеб косою // ЗГ. – 1849. – №81. – С.641–646; *Р.К.* Голос в защиту косы // ЗГ. – 1849. – №88. – С.697–699.

⁸⁰ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т.4. – С.240–241; Приложения к трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. – Санкт-Петербург, 1860. – Т. VI. Полтавская губерния. – С.38–39.

⁸¹ *Ракович Г.* Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края // ЗГ. – 1839. – №101. – С.801–807; №102. – С.809–813; №103. – С.817–822; *Его же.* Замечаниях о хозяйстве Полтавской губернии // ЖМГИ. – 1844. – Ч.11. – С.29–43.

⁸² *Ракович Г.* Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края. – С.802, 812, 817.

⁸³ *Плещеев И.* Замечания на статью г. Раковича, напечатанную в ЗГ в 1839 году, под заглавием: «Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края» // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России (далі – ЗИОСХЮР) на 1841 год. – Одесса, 1841. – С.24–32.

⁸⁴ *Барсуков А.Я.* Указ. соч.; *Кирьяков М.* Хозяйственные замечания о Херсонской губернии // ЗГ. – 1836. – №85. – С.673–678; *Корневский В.* Крымское сельское хозяйство // ЗГ. – 1836. – №1. – С.1–4; О хозяйстве в Новороссийском крае // ЗГ. – 1859. – №23. – С.179–182; №24. – С.186–191; №25. – С.194–196; *Герсеванов Н.* Указ. соч.; *Струков Д.* Хозяйственные известия из Новороссийского края // ЗГ. – 1851. – №90. – С.715–718; №91. – С.721–725.

⁸⁵ *Унгерн-Штернберг Ф.* Описание Курской губернии // ЗГ. – 1851. – №96. – С.761–764; №97. – С.777–781; №100. – С.793–795; №101. – С.801–806.

⁸⁶ Выставка в городе Кролевец Черниговской губернии // ЗГ. – 1851. – №41. – С.321–326; №42. – С.329–333; №43. – С.357–340; №44. – С.345–349; Выставка сельских произведений в Полтаве в 1858 году // ЗГ. – 1858. – №95. – С.753–758; №96. – С.761–766.

⁸⁷ *Попенченко К.* Об учреждении съездов, для совещаний по предметам сельского хозяйства // ЗГ. – 1843. – №42. – С.334–335.

⁸⁸ Слід сказати, що, здається, перший такий з'їзд на українських землях Росії було проведено у квітні 1860 р. в Єлисаветграді за ініціативою Товариства сільського господарства Південної Росії задля обміну думками, досвідом, вітчизняними та зарубіжними науковими досягненнями, які б посприяли розвитку господарства. (Див.: *Гулак О.И.* Отчёт о земледельческом съезде, бывшем в Елисаветграде 20, 21, 22 апреля 1860 года // ЗИОСХЮР. – 1860. – С.1–108; *Струков Д.* Елисаветградский съезд землевладельцев // Сельское хозяйство. – 1860. – №7. – С.87–99).

⁸⁹ О заседании комитета шелководства и Московского общества сельского хозяйства 14-го и 16-го октября 1850 года // ЗГ. – 1850. – №94. – С.745–748; Торжественное собрание Императорского Московского общества сельского хозяйства // ЗГ. – 1851. – №5. – С.53–57.

⁹⁰ *Грудзино Я.* О загожих рабочих в Херсонской губернии // ЗГ. – 1858. – №34. – С.265–268; №35. – С.277–278; *Гулак И.* Одна из причин расстройств помещичьих имений // ЗГ. – 1858. – №26. – С.207; *Рачинский И.* Цена земли и вольного труда в Екатеринославской губернии // ЗГ. – 1859. – №30. – С.233–235.

⁹¹ *Герасимова Ю.И.* Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. – Москва, 1974. – С.51.

⁹² *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С.291.

The article is dedicated to the review of Ukrainian nobility's materials, contained in one of special central economical publications of the Russian Empire and to discovering of their informational opportunities for examining the problems of social, economic and intellectual history of Ukraine.